

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ ЭПИК АСАРЛАРИДА СЕХРЛИ УЗУК ОБРАЗИ

Сулайманова Мехринса Ибрахимовна

Андижон давлат педагогика институту

Рус-қирғиз тили ва адабиёти кафедраси

доцент вазифасини бажарувчиси

sulaymonovamexrinsa@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада тақинчоқлар образининг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший ва магия характердаги маросимларга, афсунгарлик, фетишистик, анимистик ва табу билан алоқадор халқ қарашларига бориб тақалиши, ўзбек ва қирғиз халқ эпик асарларидаги сеҳрли узукнинг сеҳрли-фантастик эртакларнинг табиатини белгилаш учун хизмат қилиши ва полифункционаллик (кўп вазифалилик) касб этиши ҳақида баён этилган.

Калит сўзлар: узук, образ, тақинчоқ, полифункционал, заргар, фантастик эртак, дoston.

IMAGE OF THE MAGIC RING IN EPIC WORKS OF UZBEK AND KYRGYZ PEOPLE

Sulaymanova Mekhrinsa Ibraximovna

Andijan State Pedagogical Institute

Department of Russian-Kyrgyz language and literature

Assistant-professor

ABSTRACT

In the article, the historical roots of the image of jewelry can be traced directly to ancient religious, everyday and magical rituals, folk beliefs related with witchcraft, fetishism, animism and taboos. It is stated that the magic ring in Uzbek and Kyrgyz folk epics serves to determine the nature of magical-fantasy tales and acquires polyfunctionality (multifunctionality).

Key words: ring, image, jewelry, multifunctional, jeweler, fantastic tale, epic.

КИРИШ

Тақинчоқлар образининг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший ва магик характердаги маросимларга, афсунгарлик, фетишистик, анимистик ва табу билан алоқадор халқ қарашларига бориб тақалади. Хусусан, ибтидоий инсонларнинг жонсиз нарсаларга нисбатан жони ва руҳи бор деб қарашган. Уларнинг сеҳри ва жоду кучига ишонишган. Шу сабаб ўзлари учун ҳимоячи деб билган қадимги фетишистик қарашлар тақинчоқлар образининг келиб чиқишида етакчи асослардан ҳисобланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мақолада куйидаги адабиётлардаги мавзуга оид материаллар таҳлилга тортилган. Кыргыз адабияты (Антология) “Элдик балдар фольклору” китобидаги “Алтын шакек” (“Тилла узук”), “Обозгердин кызы” (“Вазирнинг қизи”), “Чыныбек” каби эртаклардаги тақинчоқ образлари олиниб, таҳлил қилинди. Бундан ташқари Эшонкул Ж. “Фольклор, образ ва талқин” деб номланган асарида “Тағримтош” эртаги мисолида таҳлилга олинган тақинчоқлар ва у билан боғлиқ фикрларга тўхтанган. Шунингдек интернетдаги <https://parstoday.com/uz/radio/programs-i841-> электрон манзилдаги фикрлардан ҳам фойдаланилди. Таҳлилга олинган адабиётлардаги фикрлар қиёсий планда ўрганилди.

НАТИЖАЛАР

Ўзбек ва қирғиз эртак ҳамда дostonларида тақинчоқлар образига кўп дуч келиш мумкин. Айниқса, сюжетида сеҳрли узук қатнашган эртаклар анчагина. Уларда сеҳрли узук эпик қахрамонларнинг мўъжизакор ёрдамчиси вазифасида келиб, уларнинг хоҳлаган тилаги амалга ошиши, шоҳона ҳаёт кечирishi, севганига эришиши йўлида мадад бўлади.

МУҲОКАМА

Дарҳақиқат, эртакларда сеҳрли узук, сеҳрли-фантастик эртакларнинг табиатини белгилаш учун хизмат қилади ва полифункционаллик (кўп вазифалилик) касб этади. Айтайлик, у худди учар гилам каби қахрамонни айтган жойига етказиб қўя олади. Очилдастурхон каби қахрамонга ризқ-насиба етказиши ва ҳ.к. Воқеалар тасвирида узук ё битта, ё бир неча бадий вазифасида талқин этилиши мумкин.

Ўзбекларнинг “Тилла узук” эртагида сеҳрли узук қахрамоннинг бойликка эришиш, севган ёрининг васлига етишиш, подшоҳнинг барча айтганларини бажо келтириш, ёвузлик устидан ғалаба қозониш каби турли хил истакларини амалга оширади.

Ўзбекларда “Тилла узук” номи билан эртак бўлгани сингари қирғизларнинг ҳам “Алтын шакек” (“Тилла узук”) деб аталувчи эртаги мавжуд. Унда сеҳрли

узук образи орқали эртақдаги воқеалар ривожига таъминланган. Узук воситасида қаҳрамоннинг барча тилаклари амалга оша боради. Эртақ бош қаҳрамони асранди бир йигит бўлиб, у эртақ воқеалари давомида тақдирнинг турли хил синовларига дуч келади. Бу синовлардан ўтишда унга тилла узук ёрдам беради. Йигит бу узук ёрдамида хоҳлаган ниятига эришади. Ҳикоя қилинишича, йигит бир куни “Отамнинг устида уй, отхонасида оти, қўйхонасида қўйлари, моллари бўлсин” деб, тилла узукни ерга уради. Узук йигитнинг айтганларини бир зумда муҳайё қилади. Чол ва кампир асраб олган боласидан миннатдор бўлади [2:313].

Эртақда подшоҳнинг барча айтганлари узукнинг ерга урилиши натижасида бажарилади: “...эшигимнинг олдида олтинлар уйилиб турсин, яйловларимда олтин ва кумушдан оқ саройлар солинсин. Оқ саройнинг ичида ёғ кўл билан сут кўл бўлсин. Ўша кўлларда олтин ва кумуш балиқлар ўйнаб турсин. Уйимнинг четига чинор билан кумуш терак экилсин. Теракларда олтин булбул билан кумуш булбуллар сайраб турсин. Қизимнинг қалини – шу. Қалинни қирқ кун ичида бажариб, келинингни олиб кет” [2:313] Подшоҳнинг солган қалини узук ёрдамида узилади: “Чол келиб боласига айтади. Йигит рози бўлади ва подшоҳнинг барча айтганлари муҳайё бўлсин, деб узукни ерга уради. Бир зумда узук боланинг барча айтганларини бажаради” [2:313].

Сеҳрли узук қандай инсоннинг қўлига тушишига қарамай, у хоҳ яхши инсон бўлсин, хоҳ ёвуз бўлсин, унинг барча истакларини бажаради. Яхшилик тарафдори бўлган қаҳрамоннинг эзгу ниятлари узук орқали амалга оширилади. Мастон кампирнинг қўлига тушган узук унга ҳамроҳ бўлиб, барча ёвузликларини бажаради: “Мастон кампир узукни бир кўрай деб, келиннинг қўлидан олади ва олтмиш икки дуосини ўқиб, “шу келин менинг ўғлимнинг хотини бўлсин” деб, узукни ерга уради. Шундай қилиб, мастон кампир келинни ўзининг кал ўғлига хотин қилиб беради”. Албатта, эртақларда ёвузлик устидан яхшилик ғалаба қозонади, узукни йигит қўлга киритади ва хотини, мушуги, хўрози, ити билан бахтли ҳаёт кечиради.

Қирғиз халқ сеҳрли эртақларидан яна бири “Чинибек”да ҳам тилла узук образи учрайди. Унда тилла узук хабарчи вазифасини бажарган. Эртақда Қорахон Чинибекнинг аёлини ёқтириб қолади ва унга эришиш учун Чинибекка ҳар хил топшириқлар беради. Бу топшириқларни бажаришда Чинибекнинг аёли Ойим сулув ёрдам беради. Қорахоннинг етти кунлик топшириғи билан йўлга отланган Чинибекка аёли от, қора қилич, олтин қўнғироқ ва олтин узукни беради. Хон етти куннинг ичида доривор ўсимликнинг гулини олиб келишни, агар олиб келмаса, аёлини ўзиники қилишини айтади.

Чинибекнинг аёли эрининг сафари олдидан хат ёзиб унинг чўнтагига солиб қўяди ва бу хатни чайладаги кампирга чап қўли билан беришини айтади.

Чинибек аёли айтганидек, бир чайланинг ичига киради. У ерда бир кампир айрон қуйиб беради. Айронни ўнг қўли билан олиб, чап қўли билан хатни беради. Хатни ўқиган кампир Чинибекка ёрдам беради. Қудуқнинг ёнига кун ботарда уч қизи келишини ва улардан кенжасининг кийимини яшириб қўйишини ҳамда “сенга тегаман” демагунча, кийимларини бермаслигини айтади. Чинибек кампирнинг айтганини қилади. Кенжа қизининг кийимини яшириб қўяди. Чинибек қизга “менга тегаман” десанг, кийимингни бераман, дейди. Кампирнинг кенжа қизи Чинибекка қанчалик ялинмасин, кийимини бермайди. Охири қиз «сенга тегаман», деб ваъда берганидан кейин, кампир келиб, тўртта узукни тўрт томонга ирғитиб юборади. Ҳар тарафдан “тўй бўлар экан”, деб одамлар кела бошлашади. Кампир катта тўй бериб, қизини Чинибекка узатади. Яна Чинибекка доривор ўсимликнинг гулини бериб жўнатади [1:226]. Бу жойда узук хабарчи вазифасини бажарганлиги кўриниб турибди. Яъни, у орқали тўрт томонга хабар берилиб, тўй бўлаётганлигининг дараги етказилади.

“Отанинг васияти” номли эртақда хон қизига қаллиқ танлаш учун йигитларни синаш мақсадида жар солади. Хон кимда-ким қизининг минорасига минг зинали нарвон билан чиқса, қизини ўша йигитга бермоқчи бўлади. Кўп йигитлар бу нарвондан чиқа олмай, ҳалок бўлишади. Лекин бир йигит қизнинг шартини бажаради. Қиз хайрон бўлиб, йигитнинг олдига келиб: “Юзингни менга кўрсат”, дейди. Йигит тесқари қараб олади. Қиз: “Узугимни бераман, юзингни кўрсат”, деб яна сўрайди. Йигит қизга қарайди, қиз йигитга: “Мана бу узук мендан сенга совға. Йўқотиб ёки синдириб қўйсанг, мендан умидингни уз” дейди. Йигит кетади.

Хоннинг қизи узук таққан қаллиғини излаб, барча йигитларни чақиртиради ва қўлларини қараб чиқади. Навбат йигитга келганда, унинг қўлидаги узугидан танийди ва элга катта тўй бериб, мурод-мақсадига етишади [1:263].

Кўриняптики, бу эртақда узук функциясига кўра, белги бериш вазифасини бажариб келган.

“Вазирнинг қизи” деган эртақда йигит ўз хотинини ташлаб, олис шаҳардаги хоннинг Сийпо деган қизини уч марта гапиртириб, ўзига хотин қилиб олиш учун йўлга отланади. Лекин хоннинг қизини гапиртира олмайди. Йигитнинг ақлли хотини Сийпо қизнинг олдига келиб, уни гапиртириш мақсадида унга эртақ айта бошлайди. Бу эртақда ҳам тақинчоқларнинг ўз ўрни ва вазифаси мавжуд. Унда тақинчоқ безак вазифасида келганлигини кўриш мумкин: “Қадимда ёғоч устаси, темирчи уста, кийим тикувчи чевар ва битта мулла киши йўлга отланишибди. Улар йўлда отларини кўриқлаш учун навбатлашишади. Биринчи навбат ёғоч устасига келади. У зерикиб ўтириб, ёғочни йўниб, одам ясайди ва навбатни темирчи устага беради. У ёғоч одамни кўриб, унга сирға, билагузук, узук,

бўйнига мунчоқ ясаб тақиб кўяди ва навбатни чеварга беради. Чевар «ёғочсоз уста билан темирчи устанинг хунари экан бу», деб унга чиройли либосларни тақиб кийдириб кўяди. Эндиги навбат муллага келади. Мулла эса қадди-қомати чиройли, тақинчоқлар билан безатилган ва бежирим кўйлак кийган ёғоч қизни кўриб, унга дуо ўқиб, жон киргизади.

Таъкидлаб ўтилганидек, тақинчоқлар аёлларга зеб бериш мақсадида, қолаверса, ёмон кўздан асраш мақсадида тақилади. Тақинчоқларнинг энг асосий вазифаси ҳам мана шудир. Юқоридаги “Вазирнинг қизи” (“Обозгердин кызы”) эртагида тақинчоқнинг худди шу, яъни безак бериш мақсадида ишлатилганлигини айтишимиз мумкин.

Эртақлар сюжетидаги тақинчоқлар воқеаларни ривожлантиришда, воқеалар ривожини бир-бирига улашда муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, эртақ қаҳрамонларига ҳамроҳ бўлиш, муаммо тугунини ечишда белги вазифасини бажариш ва турли хил вазиятларни етказишда хабарчи, жарчи вазифаларини бажариш функциясини ҳам бажаради.

Ўзбек халқининг “Ойпариди” эртагида сеҳрли узук образи воситасида онадан қолган меросдан тўғри фойдаланиш лозимлиги бадиий талқинларда очиқ берилган.

“Тағримтош” эртагида бир чолга кичик қизи мунчоқ келтиришни буюради, аммо чол уни бозордаги савдогарлардан ҳам тополмайди. Шунда чолга савдогар: “Бир жойда мунчоқ дарахтлари бор. Битта дарахтини қоқсангиз, бир халта мунчоқ тушади, бориб олиб келасиз. Лекин эҳтиёт бўлинг, катта дарахтга тегиб кетманг, у дарахтнинг ичида девлар жони бор”, – дейди [3:24].

Шайх Фаридуддин Атторнинг “Илоҳийнома” асарида келтирилган “Подшо ва узук” ҳикоясида бир подшонинг ҳақимларга бир узук ясашни буюргани, токи бу узукка кўз ташлаган одам кўнгли шодликка тўлиб, аламу қайғулардан озод бўлиш ёки иқболдан кўнгли шодликка тўлиб кетса, шу узукка боқиб маънос бўлиш лозимлиги шартини кўяди. Ҳукмдорнинг бу оғир талабинини бажариш учун олиму ҳақимлар муддат сўрайдилар. Узук фикрлаб, ўйлаб, узукка “Бул ҳам ўтар” деган ёзувни нақш қиладилар. Подшо уни ўқиб хотиржам бўлади.

Яна бир ривоятда султон бир заргарнинг ҳар тонг Оллоҳ йўлидаги ибодат овозидан уйқуси бузилиши сабабли, уни жазолаш учун уч кунда узук ясаш шартини кўяди. Тўртинчи куни ясаган узуги билан бирга ўзининг ҳақиқий узугини қайтариб олажани айтиди. Аммо у узукнинг аслини денгизга ташлайди. Айтилган муддатда заргар катта сандиқ ичидаги кичик сандиқчасидан иккита узукни – асосий ва қалбаки узукни олиб, султонга топширади. Султон эса бу ходисадан ҳайратланганини яширмайди. Шунда заргар узукнинг аслини балиқ сотувчилардан сотиб олинган катта балиқ қорнидан топганини айтиди.

Султон эса: “Ҳар куни тонгда ўз дуоларинг билан мени уйқумдан ўйғотишинга бўйруқ бераман”, – дейди. Шу билан Султон: “Қудратингнинг интиҳоси йўқ ва сен ҳар бир нарсага қодирсан. Агар денгизга бирон нарса тушиб қолса, сенинг қудратинг билан бу нарса қуруқликка чиқарилади”, – дея Яратганга иймон келтиради [4].

Булар узук образи фольклор орқали кейинчалик ёзма адабиётга ҳам синга борганини кўрсатади.

Ўзбек халқ достони “Малика Айёр”да париларнинг гоҳ узукка, гоҳ тўғноғичга айланиш мотиви келтирилган бўлса, “Равшан” достонида Юнус парининг сеҳрли узути Равшаннинг тақдирини ўзгартириб юборади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, тақинчоқлар эпик асарларда воқеаларни ривожлантиришда, воқеалар ривожини бир-бирига улашда, эртақ қаҳрамонларига ҳамроҳ бўлиш, муаммо тугунини ечишда муҳим аҳамият касб этади.

Халқ сеҳрли-фантастик эртақлари ҳамда романик дostonлар сюжетида айрича ўринга эга бўлган “сеҳрли тақинчоқ”лар образи алоҳида эътиборни тортади. Тақинчоқлар образи бевосита қадимги диний-маиший маросимлар, ибтидоий даврдаги қoҳинларининг афсунгарлик амалиёти ва магик, фетишистик, анимистик қарашлар билан боғлиқ ҳолда шаклланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Балдар фольклору. Эл адабияты сериясы. 20-том. – Бишкек: «Шам» басмасы, 1998.
2. Кыргыз адабияты. Антология. Элдик балдар фольклору. 4-том. – Бишкек, 2012.
3. Эшонқул Ж. Фольклор, образ ва талқин. – Қарши: Насаф. 1999.
4. <https://parstoday.com/uz/radio/programs-i841->